

БАГАТОМІРНА МОВНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІРЕАЛЬНІСТЬ У РОМАНІ В. НАБΟКОВА «ЗАХИСТ ЛУЖИНА»

Любецька В. В.

ВСТУП

Творчість Володимира Володимировича Набокова – одна з вершин не лише російської, а й світової літератури. Володимир Набоков – російський і американський письменник, поет, драматург, перекладач, критик, ентомолог. Він був номінований на Нобелівську премію з літератури кілька разів, але не отримав її. Проте протягом усього свого творчого життя Володимир Набоков був цікавий дослідникам і викликав неминучі суперечки літературознавців. Двомовність письменника є важливою особливістю його мовної свідомості. У цьому сенсі особистість В. Набокова унікальна – він володів однаково добре декількома мовами: російською, англійською, французькою. Про цей факт (про говоріння, читання з дитинства різними мовами) В. Набоков говорив так: «Інакше кажучи, був абсолютно звичайною тримовною дитиною в сім'ї з великою бібліотекою»¹. Ця «звичайність» перейшла і в доросле життя, В. Набоков писав чудово кожною з відомих йому мов, але провідними в його творчості стали дві мови – російська й англійська. «Історія літератури не знає іншого прикладу письменника, який досяг такої майстерності та створив персональний стиль і своєрідний ритм двома різними мовами»². Завдяки начитаності, знанню мов, чудовій пам'яті В. Набокова інтертекстуальні зв'язки між його творами та творами зарубіжних письменників набагато ширші та різноманітніші, ніж у багатьох інших російських письменників, які емігрували. Знайомство з різномовною літературою давало більші можливості для творчого розвитку В. Набокова. Синестезія, про яку говорить В. Набоков у мемуарах «Інші береги», є своєрідним ключем до розуміння творчого дару письменника. Мовна свідомість Набокова-синестетика багатомірна, звідси і

---

¹ Мельников Н. Набоков о Набокове и прочем: интервью, рецензии, эссе. Москва : Независимая газета, 2002. С. 154.

² Шаховская З. В поисках Набокова. Отражение. Москва : Книга, 1991. С. 99.

багатовимірність, що є в романах письменника. Мультимовне середовище, у якому письменник виріс, не дозволяє мислити однією мовою. В. Набоков стверджував, що він мислить образами, ейдосами. Мислення образами відрізняється від словесного мислення, бо «образи завжди безсловесні», але далі образ утілюється у слові, коли «раптом німе кіно починає говорити, і я розпізнаю його мову»³. Проте над естетичним і образним височить онтологічне, наповнене сакральним змістом і укладене в імені (логосі). Перехід з однієї смислової цілості (мови) в іншу не був для В. Набокова простим механічним перенесенням готового сенсу. Вмираючи в межах однієї цілості, слово і сенс народжуються в іншій, відповідно до її законів. За власним зізнанням В. Набокова, перехід від однієї мови до іншої технічно не був важким, але виснажував емоційно: «Моя особиста трагедія, яка не може, яка не повинна бути чиясь турботою, полягає в тому, що мені довелося залишити свою рідну мову, рідну говірку, мою багату, нескінченно багату і слухняну російську мову, заради другосортної англійської»⁴. Письменник чітко визначає роль кожної з мов у своєму житті та своїй творчості та стверджує: «Моя голова – англійська, моє серце – російське <...>»⁵. Більш розгорнуто про рідну мову В. Набоков каже так: «Мова моїх предків і досі залишається тією мовою, де я почуваюся вдома»⁶. Усвідомити факт своєї приналежності мові як «дому буття» (за М. Гайдеггером) – значить усвідомити своє справжнє призначення. В одній із ключових філологічних робіт М. Гайдеггера «Шлях до мови» ідеться про те, як багато потрібно пройти для того, щоб шлях став перебуванням. Перебування в мові можливе лише тоді, коли відкрилася сутність мови, коли шлях належить не людині, а «істоті мови»⁷. Отже, російська мова для В. Набокова – «дім буття», тоді як англійська – «зручний робочий інструмент», мова, яка «багатша своїми нюансами й у сновидцькій прозі, і в точності політичної лексики»⁸. Із цієї причини англійська В. Набокова має сильний російський акцент як за своєю формою, так і за

---

³ Мельников Н. Набоков о Набокове и прочем: интервью, рецензии, эссе. Москва : Независимая газета, 2002. С. 418.

⁴ Ibid. С. 122.

⁵ Ibid. С. 162.

⁶ Ibid. С. 394.

⁷ Хайдеггер М. Время и бытие. Москва : Республика, 1993. С. 269.

⁸ Мельников Н. Набоков о Набокове и прочем: интервью, рецензии, эссе. Москва : Независимая газета, 2002. С. 162.

інтелектуальною насиченістю. Вочевидь, записаний текст (російський чи англійський) не дорівнює всьому твору загалом. Тому ми й говоримо про особливий стиль та художній світ геніальних письменників.

1. Проблема білінгвізму у синтетичній прозі В. Набокова

У двомовності приховані свої плюси та мінуси. Сучасники дорікали В. Набокову зрадою традиціям російської літератури, говорили про штучність, «неросійськість», бездушність мови письменника, уважали самого В. Набокова естетом і снобом (Г. Адамович, Г. Іванов, М. Осоргін, Ю. Терапіано й інші). Але багато хто й захоплювався неповторним і вишуканим стилем набоківського письма (Н. Береберова, П. Біццлі, В. Варшавський, В. Ходасевич та інші). Двомовний письменник – неординарна мовна особистість, перевагою якої, на думку В. Набокова, є можливість «передати точний нюанс, перемикаючись із мови на мову»⁹. Однак В. Набоков бачить і недоліки письменника, який володіє відразу двома та більше мовами. Також письменник зазначає «відсутність природного словникового запасу»¹⁰, неможливість «стежити за сленгом, що постійно змінюється»¹¹. Перекладаючи російську поезію англійською мовою, В. Набоков уважно ставиться до мови та стилю письменника. В. Набоков виводить низку якостей, які повинен мати «ідеальний перекладач»: «Насамперед він має бути настільки ж талановитим, що й обраний ним автор, або таланти їх мають бути однієї природи. У цьому й лише у цьому сенсі Бодлер і По чи Жуковський і Шиллер ідеально підходять одне одному. По-друге, перекладач повинен чудово знати обидва народи, обидві мови, усі деталі авторського стилю та методу, походження слів та словотвір, історичні алюзії. Тут ми підходимо до третьої важливої властивості: поряд з обдарованістю й освіченістю він повинен мати здатність до мімікрії, діяти так, ніби він і є істинний автор, відтворюючи його манеру мови та поведінки, звичаї та мислення з максимальною правдоподібністю»¹². Варто зазначити, що В. Набоковим було переведено такі видатні твори російської літератури, як «Слово про

---

⁹ Мельников Н. Набоков о Набокове и прочем: интервью, рецензии, эссе. Москва : Независимая газета, 2002. С. 323.

¹⁰ Ibid. С. 226.

¹¹ Ibid. С. 323.

¹² Набоков В. Лекции по русской литературе. Москва : Независимая газета, 1998. С. 395.

Ігорів похід», «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Герой нашого часу» М. Лермонтова, інші поетичні і прозові тексти. Унікальний і автопереклад роману «Лоліта», де фактично не порушена мовна рівновага. Отже, білінгвізм В. Набокова породжує нову матерію слова, полінаціональний стиль, синтетичну прозу. Читач В. Набокова повинен мати широкий кругозір, бажано знати кілька мов, культур, щоб бути здатним сприйняти багатшаровість, інтертекстуальну насиченість набоківських творів. Одним з улюблених прийомів письменника стає «білінгвістичний каламбур». За слушним зауваженням М. Напцок, «практично всі літературознавці та лінгвісти, які займалися творчістю В. Набокова, обов'язково наголошують на важливості словесної гри в білінгвокультурному дискурсі письменника. Так, М. Анастасьєв пише, що в будь-якій своїй книзі Набоков «самозабутньо віддається» «різного роду словесним іграм – вигадує анаграми, перевертиші, трюки, коротко кажучи, «хрестословиці», якщо скористатися ним же введеним (замість «кросворда») виразом». Для В. Набокова мовні ефекти були необхідністю «чи, точніше, були незамінним інструментом вирішення певних творчих завдань»¹³. В. Набоков прагне пізнати «дух мови», «суть мови» для того, щоб розуміти сутність, бути відкритим сенсу, який відкривається в поетичній мові. Двомовність письменника сприяла створенню ним неповторного авторського стилю, у якому поруч із класичними мовними формами наявні такі мовні ефекти, як словесна гра і словотворчість.

Творчість письменника стає об'єктом численних філологічних досліджень. З'являється дедалі більше можливостей для неупередженого аналізу й оцінки його мовної свідомості, творчості; здійснюються спроби зрозуміти В. Набокова зсередини його власної естетичної філософії. Серед найбільш відомих «набокознавців» можна назвати Б. Аверіна, В. Александрова, Н. Букс, О. Долініна й інших. Проза В. Набокова створює ефект «культурного синтезу», романи письменника були названі «аристократичними» та «синтетичними», із провідною в них темою творця (генія). Інтерес дослідників викликає просторово-часова організація прози В. Набокова. Особливе сприйняття В. Набоковим часу деякі літературо-

---

¹³ Напцок М. Дискурс В. Набокова: білінгвізм и проблемы перевода. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2008. Вып. 6. С. 73–78. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/diskurs-v-nabokova-bilingvizm-i-problemy-perevoda> (дата звернення: 10.01.2022).

знавці пов'язують із двомовністю та з його «емігрантською свідомістю»¹⁴, коли широко використовуються прийоми «подвійного» та «зворотного» часу. Письменник справді ніби прагне вийти за межі видимого, реального світу в інший безмежний простір. В. Набоков несежно розсунув межі зображення дійсності в мистецтві слова, збагатив його можливості. У В. Набокова література, особливо роман, набули нових масштабів. Романи В. Набокова вирізняються художньою міццю, глибиною та широтою відтворення повсякденності, а також точним описом душевних станів героїв, проникненням у їхнє внутрішнє життя. У своїх романах В. Набоков розробив особливий тип філософського, психологічно посиленого реалізму, заснованого на загостреній увазі найбільш складних і суперечливих форм буття. Завдяки цьому баченню письменник геніально вмів простежити найскладніші та найфантастичніші факти душевного життя людини.

Синестетик В. Набоков створює нову модель роману – метароман, з нескінченними тематичними й образними перекличками. Метароман інтертекстуальний, він передбачає, що читач не пасивна особа, а со-творча універсальна фігура, здатна проникнути в різні пласти тексту, осмислити підтекст, вловити символічні сенси, передбачувані автором твору.

Поліреальність набоківських романів – ще один феномен, пов'язаний з амбівалентністю художнього світу письменника, з романною асиметрією, з ідеєю оборотності часу, з «вертикалізмом» (термін Н. Букс), коли герої переміщуються то вгору, то вниз. Множинні дійсності у В. Набокова об'єднані зазвичай єдиною метатемаю. Водночас залишаються значущими для розкриття метатеми численні набоківські опозиції, часові та просторові: минуле та сьогодення, Батьківщина та чужина, звичайне та фантастичне, посереднє та геніальне. Так, у романі «Захист Лужина» тема посмертного буття пов'язана з темою небуття, коли справжнє продовження життя можливе лише в неземному трансцендентальному просторі, відмінному від реального життя у «швидкому збитому і пофарбованому світі», де панує фальш.

---

¹⁴ Александров В. Спасение от эмиграции. *Диапазон*. 1993. № 1. С. 24–29.

2. Аналіз художнього світу роману «Захист Лужина» В. Набокова

Один із найвідоміших романів Володимира Набокова – роман «Захист Лужина». В основі сюжету лежить історія шахового вундеркінда – Олександра Івановича Лужина. Роман «Захист Лужина» назвали інтелектуально-психологічним романом, романом-метафорою, метароманом. У «Передмові до англійського перекладу роману «Захист Лужина» (“The Defense”)» його автор зазначає, що роману довелося чекати свого англомовного видання тридцять п’ять років; що російська назва роману, «Захист Лужина», стосується шахового захисту, ім’я головного героя риметься з англійським словом “illusion”, «якщо вимовити його досить невиразно, поглибивши [u] до [oo]»¹⁵. Отже, ілюзія, яку створює автор і в якій живе герой. Двомірство, а точніше, поліреальність, характеризують цей роман. У романі існують паралельно кілька світів, що протистоять один одному: часові (теперішнє – минуле, мить – вічність), просторові (Батьківщина – чужина), онтологічні (я – не-я, ілюзія – дійсність, уява – реальність). Реальний світ сприймається героєм як ворожий. Лужин не «вписується» у жодні уявлення про норму, він сприймається як дивак і водночас як «обраний». Першою та справжньою дійсністю для Лужина є шаховий простір. У романі реалізуються три метафори щодо центральних мотивів твору: «шахи – гра», «шахи – життя», «життя – сон». Шахи – уявний світ краси та гармонії, у якому герой почувається добре та безпечно. Реальний світ сприймається Лужиним як марення (сон), як декорація чи непроста комбінація, яку треба розіграти. Конфлікт між світами посилюється, фатальні шахові та життєві повторення, і все закінчується самогубством героя. Від початку очевидно, що відносини між героєм та дійсністю виявляються викривленими, алогічними. Герой вдивляється в реальне життя, соціальне та приватне, і не може досягнути його. Закономірно виникає мотив втечі від ворожого світу, тому захист, який намагається виробити Лужин, спрямований не тільки на шахівницю, а й на протидію всепоглинаючій, відштовхуючій, лякаючій реальності. У романі утверджується ще одна опозиція, пов’язана зі свідомістю героя: пам’ять – непритомність. Забути і

---

¹⁵ Набоков В. Предисловие к английскому переводу романа «Защита Лужина» (“The Defense”). URL: <http://nabokov-lit.ru/nabokov/kritika-nabokova/the-defense.htm> (дата звернення: 10.01.2022).

забутися – інколи необхідність для Лужина. Він забудькуватий у повсякденності, втрачає свідомість, перебуваючи в безпам'ятстві, але водночас іноді він поринає в ідилічний світ минулого, у світ свого «я». Світло з минулого осяює шалені лабіринти підсвідомості героя, це невелике вікно в уявний затишний світ. І у фіналі роману Лужин йде у вікно, переходячи з одного світу до іншого.

Головний герой роману – Олександр Іванович Лужин, у деякому сенсі він односторонній В. Набокова. Це складний, але водночас привабливий образ. В. Набоков писав так про свій роман і свого героя: «Зі всіх моїх російських книг «Захист Лужина» містить і випромінює найбільшу «теплоту» – що може здатися дивним, якщо виходити з поширеної думки про абстрактний характер шахів. Насправді Лужина полюбили навіть ті, хто зовсім не розуміється на шахах і (або) відчуває огиду до всіх інших моїх книг. Він незграбний, неохайний, некрасивий, але, як дуже швидко помічає моя ніжна панночка (по-своєму чудова дівчина), у ньому є щось, що переважає і грубість його сірого тіла, і безплідність його темного генія»¹⁶. Варто зазначити, що В. Набоков назвав свій роман «Захист Лужина», не прізвищем – «Лужин», що притаманно найменуванням російських романів, тобто зроблено явний акцент на слові «захист». Зрозуміло, що весь роман Лужин розробляє шаховий захист, проте його захист не виходить, бо супротивник зіграв нестандартно. У метаромані акцентне слово «захист» – багатогранне. Мається на увазі не тільки шаховий, хоч і, безумовно, дуже важливий, «захист», а й «захист» психологічний, «захист» від повсякденності, від грубого та вульгарного оточення, від аморальності, від життєвого шуму. Таким захистом може бути онтологічне або естетичне місце. Для Лужина – це шахи. Реальність – мир, війна, любов, життя, еміграція – усе перестав існувати, усе міраж і тіні справжнього шахового життя grosмейстера Лужина. Він бачить не предмети, а нові комбінації шахових фігур. Відбувається редукція дійсності, гармонія життя витісняється гармонією чудового шахового захисту. Гра поступово втрачає свої контури і стає самим життям. Навіть зі своєю коханою Лужин пояснюється «тихими ходами»: «Він сидів, спираючись на тростину, і думав про те, як цією липою, що стоїть на осяяному схилі, можна, ходом коня, взяти он той телеграфний

---

¹⁶ Набоков В. Предисловие к английскому переводу романа «Защита Лужина» (“The Defense”). URL: <http://nabokov-lit.ru/nabokov/kritika-nabokova/the-defense.htm> (дата звернення: 10.01.2022).

стовп, і водночас намагався згадати, про що він зараз говорив»¹⁷. Можна помітити, що з героєм і навколишніми предметами відбуваються різні метаморфози. Ігрова тактика визначає всі перетворення, зміни та переходи в романі «Захист Лужина». Сам роман – це складна метафора. Твір В. Набокова насичений безліччю смислових відтінків: це шаховий захист чорних постатей перед нищівною атакою білих, але це й пошуки захисту від натиску дійсності, дитяче прагнення відгородитися від незрозумілого та страшного світу, звести все до законів шахової гри й увияти життя як комбінацію фігур на дошці. З метаморфози роман і починається – хлопчик перетворюється на Лужина, що означає не лише віковий перехід, а й перехід особистісний, коли свідомість раптом розщеплюється на «я» та «не-я», коли живеш як уві сні і прокидаєшся лише на турнірі, коли провалюєшся в минуле і не бачиш сьогодення, не думаєш про майбутнє, а якщо й думаєш, то лише в модусі ігрової партії. В. Набоков порушує принцип послідовності, у романі все відбувається водночас, минуле час від часу виникає у спогадах, а майбутнє позначено слабо або його зовсім немає. У такому неміцному та тендітному світі важливим чинником стає випадковість, яка на певному етапі трансформується в метафору долі. Усі події набувають форми випадкових. Час стає безособовим, а простір – нескінченним, про це свідчить і дискретність набоківської оповіді. Нескінченність, безмежність та розмитість є реальними ознаками буття. Час циклічний, радше він пов'язаний із внутрішніми, часто мінливими, станами героя – це рух по колу, углуб і назад, угору і вниз, усередину і назовні. Навколишній світ змінюється разом із героєм. Сон і дійсність постійно чергуються, але всі думки про одне – партія, гра, захист: «Увесь час, проте то слабше, то різкіше, проступало в цьому сні його справжнє шахове життя, і воно, нарешті, прорвалося назовні, і вже була просто ніч у готелі, шахові думки, шахове безсоння, роздуми над гострим захистом, придуманим ним проти дебюту Тураті. Він явно пильнував, ясно працював розум, очищений від усякого сміття, який зрозумів, що все, окрім шахів, – тільки чарівний сон <...> цей світ розплився в міраж, і вже не було потреби турбуватися про нього. Струнке, виразне і багате на пригоди було справжнє життя,

---

¹⁷ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

шахове життя»¹⁸. Під час поєдинку з Тураті та після нього, у перерві люди, природа, речі перетворюються на примарні тіні, бо свідомість героя амбівалентна. Він живе, саме є живим, у потойбіччі, в інобутті: «У кожному кутку зріла атака, – і, штовхаючи столики, відро, звідки стирчав скляний пішак із золотим горлом, барабан, у який бив, зігнувшись, гривастий шаховий кінь, він дістався скляного, тихо обертового сяйва і зупинився, не знаючи, куди далі йти <...> І треба було поспішати. Кожної хвилини шахові чагарники могли його знову оточити. Поки ж була навколо сутінкова каламутня, глухе ватяне повітря»¹⁹. Різномірність у В. Набокова набуває особливого характеру, гармонія досяжна у сфері істинного «я» – це позачасова форма буття. Сфера «не-я» зазвичай дисгармонійна, це конкретний простір і час, у якому не може і не хоче бути герой В. Набокова. Потойбічність Лужина і є «вища реальність», де смертна людина здатна набути безсмертя. Щоправда, поняття «геніальність» і «божевілля» у романі синонімічні, що змушує читача замислитись над природою геніальності Лужина. Гросмейстер Лужин живе за законами шахів і ховається в турнірному залі від дійсності, але дійсність жорстоко мстить героєві за спробу втечі у свій світ. Сутичка з Тураті закінчується фатальною поразкою – Лужин кидає шахи. Але вони не залишають його, у звичайних речах та подіях невблаганно, з математичною точністю повторюються шахові ходи, реальність атакує героя, і він не може, не здатний захиститися. Становище людини, що живе за правилами гри й у грі, трагічне, безвихідне: «Простиралися все ті ж шістдесят чотири квадрати, велика дошка, серед якої тремтячий і голий стояв Лужин, зріст із пішака, і вдивлявся в неясне розташування величезних фігур, горбатих, головастих, вінценокних»²⁰. Діалог із дійсністю виявляється чимось абсолютно неможливим, нестерпним, а справжню шахову дійсність намагаються відсунути від Лужина у зв'язку з його нестабільним, хворим станом: «Якийсь час залишалися в тіні жорстокі громади, боги його буття. Відбувся ніжний оптичний обман: він повернувся до життя не з того боку, звідки вийшов, і роботу з розподілу його спогадів взяло на себе дивовижне щастя, яке першим зустріло його. І коли, нарешті,

---

¹⁸ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

ця область життя була повністю відновлена, і раптом, з гуркотом ламалися стіни, та з'являвся Тураті, турнір і всі попередні турніри, – цьому ж щастю вдалося відвести опірливий образ Тураті і покласти назад у ящик шахові фігури, що раптом заворушилися. Щойно вони знову оживали, їх твердо захоплювали знову – і боротьба тривала недовго»²¹. Цікаво, що творчий дар Лужина названо В. Набоковим «безплідним». «Безплідність темного генія» – суть Лужина, його дар немає нічого спільного зі світлом і осяянням згори. Лужин – здатний середній шахіст. Іноді завдяки продуманим комбінаціям він виграє шахові партії блискуче, проте він не геній. Привабливим Лужин здається тому, що він незвичайний, добродушний, милий, дивакуватий, оригінальний чоловік, пристрасно закоханий у шахи. Це кохання схоже на любов гоголівського героя – Акакія Акакійовича до шинелі – патологія, що переростає у психічну хворобу. Лужина не цікавлять люди, він дивиться на життя дуже примітивно, не помічає його чарівності, на відміну від своєї нареченої. Водночас Лужин залишається дуже симпатичним персонажем. Він випадає з життя (із гри) ще в ранньому дитинстві, тому що він не може поєднати два світи у своїй свідомості. Сімейне життя звичайної людини, якою, по суті, і є Лужин, обтяжує його. З іншого боку – гра, яка потребує максимальної душевної напруги, розуму, сил, волі. Для нормальної, психічно здорової людини не проблема поєднувати сімейне життя, роботу та захоплення. Але для Лужина це «життя» у різних реальностях, його психіка нездорова, і причини тому варто шукати в дитинстві. Батько героя вирощує із хлопчика вундеркінда, чекає, що його посередній син стане унікальним у школі, але цієї унікальності в дитині не спостерігається: «Йому здавалося, що всі повинні бачити незвичайність його сина; йому здавалося, що, можливо, люди збоку краще в ній розбираються, ніж він сам <...> І тепер <...> замість слів здивування, яких він смутно чекав (як, прокинувшись у чужому місті, чекаєш, ще не розкривши повік, незвичайного, сяючого ранку), замість усіх тих слів, які він би з великим бажанням сам підказав, якби не надія, що все-таки їх дочекається, – він почув похмурі, холоднуваті слова, які доводили, що його сина вихователь розуміє ще менше, ніж він сам. Про якусь

---

²¹ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

таємну обдарованість той і не обмовився»²². Замкненість і похмурість хлопчика – результат батьківського виховання: «Лужин старший близько чотирьох годин подивився у вікно, він побачив сани, що наближалися, і обличчя сина, як білду цятку. Син зазвичай відразу входив до нього в кабінет, цілував повітря, доторкнувшись щогою до його щоки, і одразу повертався. «Стривай, – казав батько, – стривай. Розкажи, що було сьогодні. Викликали?» Він жадібно дивився на сина, який відхилив обличчя <...> струсити його, міцно поцілувати у білду щоку, в очі, у ніжну запалу скроню <...> Він стояв біля письмового столу, балансуючи на одній нозі, і батько нічого не смів проти його непроникної похмурості»²³. Млявість і апатія – ще не вирок людині, але деяка недорозвиненість Лужина видна з дитинства. Він, не засинаючи, спить, і прокидається лише тоді, коли по-справжньому захоплений, сфера застосування дрімаючих сил героя – шахи. Своєю поведінкою та способом життя, нервозністю, незвичайністю Лужин нагадує чеховського героя – Андрія Васильовича Ковріна, магістра філософії (повість «Чорний чернець», 1893 р.). Душевне здоров'я Коврін вирішив поправити в селі, де він зіткнувся з образом чорного ченця, що переконує Андрія Васильовича в його обраності. Коврін «одержимий» своєю роботою: робота настільки його надихає, що він не помічає свого психічного розладу. Вмирає Коврін від хвороби, відмовившись, як і Лужин, від свого покликання, від свого незвичайного шляху. Можна сказати, він довів себе до такого стану своєю виснажливою роботою та небажанням жити звичайним життям, мати сім'ю, будинок, повсякденні турботи. Виявилось, що для Ковріна вихід у реальність смертельний. Свою розповідь А. Чехов назвав «медичною». У романі В. Набокова теж є «медичні» спостереження. Неврівноваженість Лужина все зростає. Його навіть не змогла врятувати зустріч із жінкою, яка полюбила його. Такий і герой А. Чехова – Коврін, зустріч із Танею не змогла змінити його, він здавався майбутній дружині «геніальним», але виявився «божевільним». «Геніальність» і «божевілля» – два вектори, що надають набоківському роману драматичності. Смертю головного героя закінчується і роман В. Набокова «Захист Лужина» – універсальна метафора життя в її різноманітних

---

²² Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

²³ Ibid.

проявах. Також однією із центральних метафор роману стає метафора – «життя – шахи». Ця метафора послідовно розгортається, набуваючи безлічі відтінків та смислів. Шахи, як і життя, гра дивовижна і в якомусь сенсі непередбачувана. Так, можна прорахувати деякі ходи, продумати «захист» чи «атаку», але не можна передбачити результат, фінал такої на перший погляд логічної гри. Ось чому всі дошахматні захоплення маленького Лужина пов'язані з логікою й алогічністю, зі зіткненням раціонального й ірраціонального. Він недовго був захоплений фокусами. У фокусах була загадка і непередбачуваність, але логіка фокусів виявилася надто проста: «Він знаходив загадкове задоволення, неясну обіцянку якихось інших, ще невідомих насолод, у тому, як хитро і точно склався фокус, але все ж таки бракувало чогось, він не міг вловити деяку таємницю <...> Таємниця, якої він прагнув, була простота, гармонійна простота, що вражає значніше найскладнішої магії»²⁴. Потім Лужин захопився математикою: «<...> він надзвичайно захопився збіркою завдань, «веселою математикою», як значилося в назві, химерною поведінкою чисел, беззаконною грою геометричних ліній – усім тим, чого не було у шкільному задачнику. Блаженство і жах викликало в ньому ковзання похилої лінії вгору за іншою, вертикальною, – у прикладі, що вказував таємницю паралельності <...> і він довго завмирав на цих небесах, де божеволіють земні лінії»²⁵. У математиці хлопчику подобається точність, її абстрактна логіка, яка просто і зрозуміло дає змогу впорядкувати світ. Тут розумові побудови стикаються з ірраціональним, «чудесним». Уявне заспокоєння знаходить Лужин у «пузелях», складних картинках: «<...> шматочки всіх обрисів, від простого кружечка (частина майбутнього блакитного неба) до найвигадливіших форм, багатих кутами, мисками, перешийками, хитрими виступами, за якими ніяк не можна було розібрати, куди вони прилаштуються, – чи поповнять вони рясту шкуру корови, уже майже доробленої, чи є цей темний край на зеленому тлі тінню від посоха пастуха <...> І коли поступово з'являвся ліворуч круп корови <...> і блакитний гурток гарно входив у небосхил, – Лужин відчував дивовижне хвилювання від точних поєднань цих строкатих шматків, які в

---

²⁴ Набоков В. Защита Лузина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

²⁵ Ibid.

останній момент перетворювалися на виразну картину»²⁶. У пузелях із хаосу виникає ясна «картина світу», у якій не залишається місця для непередбачуваного або для чудового, тому складав картинки Лужин недовго. Як ми бачимо, у героя з дитинства закладено прагнення поєднати докупи два різні світи: світ розумного, зрозумілого і світ ірраціонального, чудесного. Раціональне й ірраціональне, закономірне та випадкове, пізнаване та непізнаване – ключові опозиції роману В. Набокова «Захист Лужина». Зустріч із шахами – це можливість для героя створити гармонійний світ, у якому можуть співіснувати таємне (приховане) і явне (передбачуване). Навіть більше, з появою шахів Лужин знаходить свій голос, свою мову. Спочатку він пробує різні лади, але говорить не своїм, а запозиченим голосом. І тільки шахи є наближенням до справжнього «я» маленького Лужина: «Тільки у квітні, на великодніх канікулах, настав для Лужина той неминучий день, коли весь світ раптом погас, ніби повернули вимикач, і тільки одне, посеред мороку, було яскраве освітлене, новонароджене диво, блискучий острівець, на якому приречене було зосередитися все його життя. Щастя, за яке він учепився, зупинився; квітневий цей день завмер навіки, і десь, в іншій площині, продовжувався рух днів, міська весна, сільське літо – невиразні потоки, що ледь стосувалися його»²⁷. Усе життя заповнюють шахи. Зустріч із шахами – доля, закономірно підготовлена дитячими пристрастями героя. Безталанний і апатичний Лужин не народжений шахістом, він стає ним, і шахова стихія наповнює ціле роману. В. Набоков наполегливо проводить паралель «життя (світ) – шахи (світ)». Уперше Лужин бачить шахи в себе на дачі, на горищі. Він ще не знає, що це таке, і поки що не розуміє значення цієї зустрічі. Удруге маленький Лужин стикається з «невеликим гладким ящиком», подарованим його татові, у кабінеті свого батька. Це відбувається під час концерту на згадку про діда-композитора. Молодий скрипаль відкриває шахи, і маленький Лужин із цікавістю спостерігає за тим, що відбувається: «Яка гра, яка гра, – сказав скрипаль, дбайливо закриваючи скриньку. – Комбінації, як мелодії. Я, розумієте, просто чую ходи». «На мою думку, для шахів потрібно мати великі математичні здібності, – швидко сказав Лужин старший. – У мене із цього

---

²⁶ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

²⁷ Ibid.

приводу <...> На вас чекають, маестро». «Я б краще партію зіграв, – засміявся скрипаль, ідучи до дверей. – Гра богів. Нескінченні можливості». «Дуже давній винахід, – сказав старший Лужин і озирнувся на сина. – Ну що ж ти? Іди ж!»²⁸. Шахи залишаються в Лужина, батько довго не помічає їхньої відсутності, а в героя з'являється «зваблива, таємнича іграшка, користуватися якою він ще не вмів»²⁹. Стрункі мелодії, про які говорив музикант, Лужин осягає інтуїтивно, він зовсім не знає як повинна вестися партія, але «неясно відчуває <...> чому це добре, а то погано, і як треба чинити, щоб без втрат проникнути в табір чужого короля»³⁰. Важливо наголосити, що в метаромані В. Набокова слово «партія» теж є багатозначним: це шахова, музична, політична партія, партія як синонім слова «одруження». Усі ці значення надзвичайно важливі для сюжету. Відомо, що Лужин кожному партію супроводжує записом у дужках. Він записує всі гіпотетичні ходи, які б могли змінити розвиток шахової партії і привести до перемоги чи поразки. Так само Лужин ставиться до свого минулого, він осмислює «ходи», свої вчинки і намагається зрозуміти, що могло привести до бажаного результату, а що вело до промаху.

Усі ходи Лужин ділить на «тихі» та «сильні». «Сильний» хід очевидний, а «тихий» хід – це повільне, зовні неявище накопичення сил. «Тихий» хід посилює позицію гравця і поступово приводить до виграшу. Мистецтво шахіста становлять ходи «тихі», коли ти здатний прорахувати наперед можливі загрози та запобігти їм вчасно. Аналізуючи свою «життєву партію», Лужин уважний саме до «тихих» ходів долі, які, на його думку, ведуть його до поразки: «Озираючись на вісімнадцять років шахового життя, Лужин бачив нагромадження перемог спочатку, а потім дивне затишшя, спалахи перемог там і там, але загалом – гру в нічию, дратівливу та безнадійну, завдяки якій він непомітно уславився за обережного, непроникного, сухого гравця. І це було дивно. Чим сміливіше грала його уява, чим яскравішим була вигадка під час таємної роботи між турнірами, тим жадливіше він відчував своє безсилля, коли починалося змагання, тим боязливіше й обачливіше він грав. Давно він увійшов у розряд кращих міжнародних гравців, дуже відомий,

---

²⁸ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

цитований в усіх шахових підручниках, кандидат, серед п'яти-шості інших, на звання чемпіона світу, він цим доброзичливим поголосом був зобов'язаний раннім своїм виступам, що залишили навколо нього якесь невиразне світло, віночок вибраності, поволоку слави <...> І, на хвилину озирнувшись, він із деяким здриганням побачив, як повільно він останнім часом ішов, і, побачивши це, з похмурою пристрасною поринув у нові обчислення, вигадуючи і вже смутно передчуваючи гармонію потрібних ходів, засліплюючий захист»³¹. Кожен учинок може мати безліч наслідків і врахувати все неможливо. Так і в шахівниці може бути безліч варіантів для дій, що визначають долю партії, але розрахувати всі можливі наслідки ходу не може жоден шахіст. Однак для штучно створеного завдання немає нічого неможливого. Шахове завдання, композиція, продумана наперед, не має до живої гри жодного стосунку тому, що вона завжди має готове рішення. У житті готових рішень бути не може, тому такий безпорадний Лужин у своїй життєвій партії.

Життя «з поспішним шелестом» проходить повз Лужина, і зупинка для нього – це заповітні квадрати, етюди, партії. Задоволенням для діда Лужина, за спогадами його батька, було сприймати музику в її «натуральному вигляді», а для маленького Лужина подібне задоволення – «пробігати очима за буквами та цифрами, що позначали ходи»³². Спочатку Лужин навчився розігрувати «безсмертні партії», він «швидким поглядом ковзав шаховими нотами і беззвучно переставляв фігури на дошці»³³. А далі він починає вгадувати гармонію партії за знаками, що чергувалися, і продумувати свою комбінацію. Лужин не просто грає в шахи, не просто «бавиться» ними, але «священнодіє».

Прізвище Лужин стає все більш відомим. Раніше на прізвище маленького Лужина називав тільки батько. Але слава російського хлопчика зростає, його запрошують грати у Відень, Будапешт, Рим. Після героя стала називати Лужиним і його наречена, адже шахістів прийнято називати на прізвище. Іронічно і люблячи так звертається вона і до Лужина. Незримий зв'язок життя Лужина із шахами стає зрозумілим його нареченій відразу. На її запитання «чи давно він грає в шахи» Лужин відповідає: «Вісімнадцять років, три місяці та

Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).³¹

³² Ibid.

³³ Ibid.

чотири дні»³⁴. Гросмейстер Лужин напрочуд точно позначив межі свого істинного життя. По суті, без шахів він не жив.

3. Про важливість межі між матерією та духом у романі В. Набокова «Захист Лужина»

В. Набоков у прихованій формі говорить у своєму романі про трагічний розрив між матерією та духом. Витонченого технічного досвіду для шахів (і для життя) мало, необхідне натхнення «музично-математично-поетичного» типу, щоб грати і жити. А Лужин просто не може жити. Ось чому його самогубство здається невмотивованим та нелогічним. Здається, Лужин має бути щасливим, він має сім'ю, шахову популярність, можливість розвиватися, але зовнішнє благополуччя не робить героя щасливим. Внутрішній світ Лужина незрозумілий, загадковий, це справжня головоломка, з якою стикається читач. Від буденності Лужин намагається піти в інший світ – шаховий, цікавий, світлий. Шахи – це не просто гра, а насправді захист від жорстокого та холодного світу дійсності. З дитинства Лужин боязкий і сором'язливий, полохливим і обережним він залишається і в дорослому житті. Він боїться всього – людей, галасу, природи, спілкування. Лужин занурений у свій власний світ, вихід назовні болючий, травмуючий. В. Набоков з іронією описує дивацтво свого героя. Так, Лужин безмірно раціональний, і раціо витісняє початок емоційний, чуттєвий. Але водночас Лужин здається напрочуд милим, несміливим, незвичайним. Його нареченій не було з ким його порівняти, «окрім як із геніальними диваками, музикантами і поетами». Також таємниче було саме його мистецтво, «усі прояви, ознаки цього мистецтва»³⁵. Лужин же кидається між бажанням жити повноцінним життям і аскетичним життям гросмейстера. Але кохання та гра в шахи несумісні. Шахи і є головним коханням Лужина. Виникає нерозв'язний конфлікт між любов'ю до жінки та любов'ю до гри. Лужин відчуває, що сімейне життя не для нього. Він намагається поїхати від своєї нової знайомої, але повертається і робить їй пропозицію: «Він увійшов до неї з розмаху, ніби бухнув у двері головою, і нечітко побачив її, що лежала в рожевій сукні на кушетці, сказав квапливо: «Здрасте-здрасте», і кругами попрямував

---

³⁴ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

³⁵ Ibid.

по кімнаті, припускаючи, що це все виходить дуже дотепно, легко, кумедно, і водночас задихаючись від хвилювання. «Отже, продовжуючи вищесказане, мушу вам оголосити, що ви будете моєю дружиною, я вас благаю погодитися на це, абсолютно було неможливо поїхати, тепер буде все інакше і чудово», і тут, присівши на стілець <...>, він розплакався <...> і у тремтязі від сліз просвіти між пальцями бачив <...> рожеве плаття, яке із шумом насувалося на нього»³⁶. Любов Лужина можна назвати «дивною». Але інша любов у його житті навряд чи змогла б з'явитися. Освідчення схоже на істеріку, сповідь, страшну та фатальну необхідність. Розуміє це і його наречена: «Їй тоді стало ясно, що цю людину, чи подобається вона тобі чи ні, вже неможливо виштовхнути із життя, що сів він твердо, щільно, мабуть надовго. І водночас вона думала про те, як вона покаже цю людину батькові, матері, як це вона буде сидіти в них у вітальні, – людину іншого виміру, особливої форми та забарвлення, несумісну ні з ким і ні з чим»³⁷. Звісно, зустріч із майбутньою дружиною надає роману В. Набокова нового звучання. Наречена Лужина єдина істота, до якої він відчуває якусь подобу романтичного кохання. Ця дивна і боязка любов значно впливає на життя і шахове мистецтво головного героя, а також загострює звучання одного з основних мотивів твору – непримиренність плоті та духу. Подруга Лужина відрізняється особливою чутливістю до фізичного світу, це була «таємнича здатність» її душі – відчувати нещастя чи безпорадність іншого як власний біль. Зі співчуттям вона ставиться і до Лужина. Але, на жаль, усі її старання в результаті виявляються безтілесними, і її роль у житті Лужина буде відзначена трагічною іронією. Для Лужина вона щось нове, «несподіване», але водночас «знайоме». Може, вона смутно нагадує Лужину його «милу» тітку, з якою він колись починав грати в шахи і яка так подобалася маленькому хлопчику. Як ми бачимо, з появою жінки прокидаються еротичні фантазії, що дрімали, і Лужина. Дивлячись на свою нову знайому, він раптом згадує «обличчя молодій повії з голими плечима, у чорних панчохах»³⁸. Молода жінка п'янить Лужина. На ранніх стадіях їхніх стосунків Лужин навіть намагається обійняти свою знайому, але вона не підтримує

---

³⁶ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

його грайливості: «<...> замість того, щоб продовжувати говорити про шахи, Лужин, під'їхавши до неї разом зі стільцем, взяв її за талію руками, що тремтіли від ніжності, і, не знаючи, що робити, спробував її посадити на коліна. Вона вперлася йому у плечі, відкидаючи обличчя, ніби дивлячись на листки. «Це що?» – запитала вона. «Нічого, нічого, – сказав Лужин, – запис різних партій». «Пустіть», – попросила вона тонким голосом. «Запис різних партій, запис <...>», – повторював Лужин, притискаючи її до себе і примруженими очима дивлячись знизу вгору на її шию. Обличчя його раптом спотворилося, очі на мить втратили вираз; потім риси його якимось обм'якли, руки розтиснулися самі собою, і вона відійшла від нього, сердячись, не зовсім точно знаючи, чому сердиться, і здивована тим, що її відпустили»³⁹. Наполягати Лужину складно, і він все більш стриманий у своєму ставленні до нареченої. А після весілля зовсім охолоне. Так, у свою першу шлюбну ніч Лужин мирно засинає, із чого можна зробити висновок, що шлюб у певному сенсі так і не здійснився, і стосунки подружжя мають суто платонічний характер: «І раптом вона зрозуміла, що навмисне зволікає, стоячи в піжамі перед дзеркалом, – і холодок пройшов у грудях <...> Лужин, прикритий до пояса пуховиком, у розстебнутій <...> крохмальній сорочці, лежав у ліжку, підігнувши руки під голову, і з муркотливим звуком хропів»⁴⁰. Спочатку батьки героїні проти такого шлюбу, проти такого дивного зятя: «Її батько називав Лужина вузьким фанатиком, але додавав, що це, безперечно, дуже наївна і дуже порядна людина. Мати ж стверджувала, що Лужин не по днях, а по годинах божеволіє, що божевільним за законом заборонено одружуватися»⁴¹. Батьки не вважають цю партію (кандидатуру Лужина) вдалою. Складну гаму почуттів відчуває і сама наречена. У ніч після весілля вона зовсім не може заснути, розмірковуючи: «Вона думала, що засне, як тільки бухнеться в ліжку, але вийшло інакше. Брукаюче хропіння біля неї, і дивний сум, і ця темрява в незнайомій кімнаті тримали її <...> не давали зісковзнути в сон. І чомусь слово «партія» усе пропливало в мозку, – «хороша партія», «знайти собі хорошу партію», «партія», «партія», «недограна, перервана партія», «така хороша партія».

---

³⁹ Набоков В.В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

«Передайте маестро мого хвилювання, хвилювання <...>». «Вона могла б зробити блискучу партію», – виразно сказала мати, пропливаючи в темряві. «Чокнемся», – шепнув ніжний голос, і батьківські очі здалися з-за краю келиха, і піна піднімалася, піднімалася, і нові туфлі злегка жали, і в церкві було так спекотно <...>⁴². Змінюється зміст подружнього кохання, але не втрачається зв'язок між любов'ю та шахами. Очі Лужина завжди осянують «таємниче світло» та «сіра відданість», коли він нахилиється над шахами. Шахи – світ ідеальний, недосяжна така досконалість у звичайному житті. Значить, і любов до шахів можна назвати ідеальним коханням. Спочатку зустріч із молодою жінкою, земне кохання, надихає Лужина настільки, що він починає краще грати. До цього моменту Лужин, гротмейстер міжнародного класу, «потрапив у те становище, у якому буває художник, який на початку творчого шляху засвоїв новітнє в мистецтві і тимчасово вразив оригінальністю прийомів, раптом зауважує, що непомітно відбулася зміна навколо нього, що інші невідомо зірки взяли та залишили його позаду в тих прийомах, у яких він нещодавно був першим, і тоді він почувається обкраденим, бачить у сміливцях, які обігнали його, тільки невдячних наслідувачів і рідко розуміє, що він сам винен, бо він застиг у своєму мистецтві, яке колись було новим, але з того часу він не рухався вперед»⁴³. Почуття змінюють Лужина. Незабаром на міжнародному турнірі шаховий майстер Лужин починає грати легко, натхненно і вільно, так, що «деякі партії ним зіграні <...> були знавцями тоді ж названі безсмертними»⁴⁴. Любов, позбавлена еротизму, пов'язана з удосконаленням шахового мистецтва героя. Він любить образ своєї нареченої, а не її саму, її реальна присутність на турнірі заважає і бентежить Лужина, це ще одне свідчення того, що земне кохання несумісне із шахами: «Лужин до неї підійшов і похмуро, з винуватою посмішкою, сказав щось довге і безглузде. Вона здивовано зрозуміла, що він просить її піти. «Я радий, я дуже радий постфактум, – благаючим тоном пояснив Лужин, – але поки що <...> поки це якось заважає». Він простежив очима, як вона покійно віддаляється між шаховими столиками, і, діловито кивнувши самому собі, попрямував до дошки

---

⁴² Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

<...> Лужин уже перестав виразно відчувати грань між шахами та будинком нареченої, ніби рух прискорився, і те, що спершу здавалося чергою смуг, було тепер мельканням»⁴⁵. Така любов у поліреальному світі – муза Лужина поступово стає антимузою, що губить звичний світ чоловіка та самого гросмейстера Лужина.

Герой обирає між шаховим світом та світом сімейним. Обидва світи привабливі й обидва водночас неприйнятні. Не виключено, що цей конфлікт світів спровокував самогубство героя, таке незрозуміле для людини здорової. У шаховому світі Лужин «шах», він розуміє та відчуває цей світ, тут він головна постать. Він творчо вигадус нові комбінації, хитрі маневри, пастки для суперника. Але водночас шахи віддаляють героя від «нормального» життя і завдають прямої шкоди його здоров'ю. Світ сім'ї – це світ спокою, затишку, який зі спритністю створює наречена Лужина. Лужину буває так добре і просто в цьому світі, водночас він починає швидко втомлюватися і сумувати без своїх занять шахами. Звичайне життя ставить досвідченому гросмейстеру «мат», тому що він не може бути звичайною людиною, як решта людей. Олександра Івановича, людини, чоловіка фактично не існує, є і може бути тільки гросмейстер Лужин, без шахового життя немає жодного життя і бути не може. Світ шахів замикається та не випускає Лужина. Ніхто не може цього змінити: це не вдалося батькові, не вдається молодій дружині. Незважаючи на нервовий зрив і хворобу, Лужин знову занурюється в шаховий світ, таємно від усіх він грає в кишенькові шахи й ані спілкування, ані закордонні подорожі не можуть відвернути його від наповненого шахового життя. Простору в шаховому світі не існує, точніше, він обмежений клітинами на шахівниці, час зупиняється – це час-вічність, позачасовість. Шахи є способом визволення із закріпленого у просторі та часі звичайного життя. Лужин хоче «зупинити години життя»⁴⁶. Мат собі – це кінець часу та життя; самогубство – спроба піти у вічність, зруйнувати межі фізичного світу, перейти в інше буття. Єдине, що знає герой достовірно про себе і світ, це те, що він «спокон віку грає в шахи»⁴⁷. Тутешнього світу герой не помічає, а в іншому, трансцендентному світі шахів він живе. Шахи – висока пристрасть,

---

⁴⁵ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Ibid.

що формує космічний простір та час. Але це і потойбічний вимір, який викликає «блаженство та жах» водночас. У романі шахи та потойбічний вимір – два взаємопов’язані поняття, що нагадують про дуалістичну концепцію буття: матерія – дух, безумство – норма, пробудження – сон, реальність – ірреальність. Грає Лужин лише в «неземному вимірі», цікавому та захоплюючому (життя справжнє, особистість), реальнішому за «реальний» світ (життєва роль, персона). Кордон між матерією та духом є водночас межею між добром та злом. Після фатальної партії з Тураті Лужин ніби потрапляє в пекло, навколо нього згущується темрява, сутінкова каламутня застилає очі, за межами шахового королівства життя наповнене злом. Поза шахами духовна сторона існування героя занепадає, витісняється фізичною стороною. Лужину не притаманне прагнення до комфорту і затишку, спроби нареченої облаштувати його побут парадоксальні, для Лужина вони мають радше негативний відтінок. Усе «фізичне» поглинає «метафізичне», і герой переживає постійно мить «дивної порожнечі». Без гри в шахи Лужин набирає вагу (матерія буквально придушє дух), його свідомість спить, цей летаргічний сон – кошмарний сон. Дружина Лужина захоплюється генієм чоловіка, але зовсім не розуміє його, виявляється глухою і сліпою до того, що становить суть життя коханої людини. Молода жінка не може зрозуміти, що шахи для Лужина вищі за життя. У цьому конфлікті відображається одна з основних тем роману – несумісність мистецтва із життям. Одруження прирікає Лужина на «пекельні муки», тому самогубство – це спроба звільнитися від «зла». Шахи не можна назвати «порочним захопленням», але виходить так, що сам Лужин відчуває невидиму загрозу, пов’язану із шахами: «<...> у вогненному просвіті він побачив щось нестерпне, страшне, він зрозумів жах шахових безодень, у які занурюється, і мимоволі знову подивився на дошку, і думка його поникла від ще ніколи не випробуваної втоми. Але шахи були безжальні, вони тримали та втягували його. У цьому був жах, але в цьому була і єдина гармонія, бо що є у світі, окрім шахів? Туман, невідомість, небуття <...>»⁴⁸. Захват і гармонія шахової гри суперечать тілесності Лужина (конфлікт нематеріального і матеріального, душі й тіла), але все одно шахи вищий світ: «Струнке, виразне і багате на пригоди було справжнє життя, шахове

---

⁴⁸ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

життя, і з гордістю Лужин помічав, як легко йому в цьому житті панувати, як у нім усе слухається його волі і як покійно його задумам»⁴⁹. Після того, як Лужин відклав шахівницю, він не повернувся до «нормального» життя. Межа «нормального» і «ненормального» хитка, але для Лужина вона існує. У його свідомості «нормально» те, що пов'язане із грою, а ось все інше для героя поза межне і в деякому сенсі «ненормальне». Світ Лужина не зображений на карті, для нього слова «Рим», «Лондон», «Ніцца» – порожні звуки; шаховий, завжди однаковий світ, представлено незримо. Земний світ Лужин адаптує для себе під шаховий, так, він часто використовує шахову термінологію, представляє замість різних предметів шахи і починає сприймати навіть своє життя як складну комбінацію, у якій добре б переграти деякі ходи: «Той факт, що Лужин бачить повсякденні явища в шаховій перспективі, зовсім не свідчить про параноїдальну манію безумця; його варто тлумачити у світлі законів, якими керується цей конкретний романий світ. Оскільки шахи вінчають ціннісну піраміду книги і прориваються, урешті-решт, в інший вимір – вимір духу, – тільки природно, що гравець, наділений пророчим даром, розглядає поюсторонній світ у термінах істинної, вищої реальності, яка впливає на матеріальний світ (нехай навіть сам носій дару виглядає безумцем у загальноприйнятому значенні слова)»⁵⁰. Партія із grosмейстером-італійцем Тураті, головним противником, злим генієм Лужина, закінчується важким нервовим зривом, герой перебуває на межі божевілля. Ця партія знаменує кінець шахової кар'єри героя, кінець його життя. Лужин зрікається шахів, він оточений увагою і турботою, але метафізично (душевно) Лужин перестає існувати. Залишається його тіло, але це тимчасово, тому що життя тіла без душі не може тривати довго. «Життєвий сон», театр повсякденності пригнічують Лужина настільки, що він починає вірити, ніби проти нього існує змова: «<...> із цього дня спокою для нього не було – треба було вигадати, мабуть, захист проти цієї підступної комбінації, звільнитися від неї, а для цього варто передбачити її кінцеву мету, фатальний її напрям, але це ще

---

⁴⁹ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁵⁰ Александров В. Набоков и потусторонность: метафизика, этика, эстетика / под. ред. Б. Аверина, Т. Смирновой. Санкт-Петербург: Алетеия, 1999. 312 с. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/A/aleksandrov-v-e/nabokov-i-potustoronnostj/4> (дата звернення: 10.01.2022).

не уявлялося можливим. І думка, що повторення буде, мабуть, продовжуватися, була така страшна, що йому хотілося зупинити години життя, перервати взагалі гру, застигнути, і водночас він помічав, що продовжує існувати, щось підготовляється, повзе, розвивається, і він не владний припинити рух»⁵¹.

«Застигнути» і «зупинити гру» – ось початок думок про самогубство. Життя – велика декорація, де всі, окрім Лужина, лицедіють, брешуть і прикидаються. Він невиразно відчуває, що гине в атмосфері жалості й опіки. Подібність кохання постійно, усе життя переслідує героя, адже з дитинства його не розуміють, не приймають, отже, і не люблять. Ті, хто дбає про Лужина, фактично змушують його повернутися в минуле і пережити все, що з ним було в дитинстві, наново. Це відкриття відбувається мимоволі, але відбувається: «У ці перші хвилини він ще тільки встиг відчути гостру радість шахового гравця, і гордість, і полегшення, і те фізіологічне відчуття гармонії, яке так добре знайоме творцям <...> Як у живій грі на дошці буває, що неясно повторюється якась задана комбінація, теоретично відома, – так намічалось в його теперішньому житті послідовне повторення відомої йому схеми <...> як тільки він став ретельно перевіряти своє відкриття, Лужин здригнувся. Смутно милуючись і смутно жахаючись, він простежував, як страшно, як витончено, як гнучко повторювалися за цей час, хід за ходом, образи його дитинства (і садиба, місто, школа, петербурзька тітка), але ще не зовсім розумів, чим це комбінаційне повторення так його душі жахливо»⁵². Лужину прикро, що він не помічав цього раніше і дозволив у сліпій довірливості розвиватися цій, незрозумілій для нього, комбінації. Але тепер єдине, що по-справжньому непокоїть Лужина, це новий захист у складній і лукавій грі, у яку він виявився замішаний: «Безпомічно і похмуро він вишукував прикмети шахового повторення, продовжуючи дивуватися, куди воно хилиться. Але завжди бути напоготові, завжди напружувати увагу він теж не міг: щось тимчасово слабшало в ньому, він безтурботно насолоджувався партією, надрукованою в газеті, і, раптом схаменувшись, з тугою відзначав, що знову недодивився, і в його житті щойно був зроблений тонкий хід, який нещадно продовжував фатальну

---

⁵¹ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁵² Ibid.

комбінацію. Тоді він вирішував подвоїти пильність, стежити за кожною секундою життя, бо всюди могла бути каверза. І найбільше томила неможливість вигадати розумний захист, бо мета противника була ще прихована»⁵³. Лужин тримається з останніх сил, усі його думки шахового порядку, він забороняє собі думати про перервану партію з Тураті, щоб зосередитися на життєвому захисті, але мислити міг він лише шаховими образами, і думки Лужина працюють так, ніби він перебуває за шахівницею. Несподівані ходи, нові комбінації, нічого не допомагає бідному Лужину. З появою Валентинова Лужин розуміє, що партію програно, захист виявився помилковим: «Ключ знайдено. Мета атаки зрозуміла. Невблаганним повторенням ходів вона приводить знову до тієї ж пристрасті, що руйнує життєвий сон. Спустошення, страх, безумство»⁵⁴. Реальність непередбачувана, беспорядний Лужин стає жертвою колишніх кошмарів, снів, гине, так і не живучі по-справжньому. Лужин задумує самогубство, щоб уникнути того, що читачеві бачиться його долею. «При погляді з вікна, звідки він ось-ось вистрибне, Лужину здавалося, що «вся безодня розпадалася на бліді та темні квадрати». Цей образ найчастіше тлумачать у тому сенсі, що Лужин востаннє намагається вловити світ у сітку шахових зображень. Але оскільки занадто багато в романі свідчить про те, що Набоков тлумачить земне безумство в потойбічному сенсі, можна припустити, що шахівниця, яка миттю виникає перед поглядом героя, – це насправді образ вічності, що чекає на нього. Інакше кажучи, якщо, розлучаючись із життям, Лужин входить у той самий світ, що відкривався йому в кульмінаційні моменти гри, то навіть самогубство не дозволяє йому уникнути шахів, тобто уникнути долі»⁵⁵.

Єдиний вихід, як каже Лужин дружині, «випасти із гри»: «Гри? Ми будемо грати?», – ласкаво запитала вона <...> «Було добре», – сказав Лужин і поцілував їй одну руку, потім іншу, як вона його вчила. «Ви що, Лужине, начебто прощаєтеся?» «Так-так», – сказав він, вдаючи розсіяним. Потім обернувся і, кашлянувши, вийшов у

---

⁵³ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Александров В. Набоков и потусторонность: метафизика, этика, эстетика / под ред. Б. Аверина, Т. Смирновой. Санкт-Петербург : Алетеия, 1999. 312 с. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/A/aleksandrov-v-e/nabokov-i-potustoronnostj/4> (дата звернення: 10.01.2022).

коридор»⁵⁶. Лужин іде і закривається у ванній кімнаті, там він робить те, що твердо вирішив зробити: «Лужин розтиснув руки, у ту мить, коли ринуло в рот стрімке крижане повітря, він побачив, яка саме вічність догідливо і невблаганно розкинулася перед ним. Двері вибили. «Олександрє Івановичу, Олександрє Івановичу!», – заревіло кілька голосів. Але жодного Олександра Івановича не було»⁵⁷.

ВИСНОВКИ

Проблематика роману й оповідна манера В. Набокова не можуть залишити читача байдужим. У свою чергу, літературознавці відзначають глибоку «людську» психологічність роману, образ «живої людини» для роману центральний. Дослідники говорять і про своєрідність мови, силу російськомовної манери В. Набокова в романі «Захист Лужина». Уся наступна російськомовна проза В. Набокова пов'язана з досвідом роману «Захист Лужина». Одним із найважливіших мотивів у романі є двомірність чи поліреальність, у якій існує головний герой – Олександр Іванович Лужин. Талановитий, напівбожевільний шахіст помирає в романі двічі – метафізично, а потім фізично. І чи насправді жив Олександр Іванович, залишається загадкою. Гросмейстер Лужин жив, але «ніякого Олександра Івановича не було»⁵⁸. Останній рядок роману – яскраве свідчення того, що героя як реальної людини справді не було. Не існувало для суспільства та й для нього самого. Батько хоче, щоб дитина всіх дивувала, авантюрист Валентинов розвиває шаховий дар Лужина, не дбаючи про Лужина-людину, яку і «саме життя прогледіло», дружина, знаючи, що її чоловік не такий, як усі, хоче, щоб він став «нормальним». За слушним судженням В. Лебедева, «у «Захисті Лужина» Набоков порушує екзистенційну проблему взаємин людини зі світом та зображує повільне, неухильне відмирання душі, що стала на неправильний шлях <...> Опозиція «мертве – живе» у всій своїй повноті та складності явлена в іншому: у протистоянні істинного та хибного початку буття»⁵⁹.

---

⁵⁶ Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Лебедева В. Мотив метафизической смерти в романе В. Набокова «Защита Лужина». *Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена. Аспирантские тетради*. 2007. № 19 (45). С. 132–135. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/motiv-metafizicheskoy-smerti-v-romane-v-nabokova-zaschita-luzhina> (дата звернення: 10.01.2022).

Отже, роман В. Набокова «Захист Лужина» – явище унікальне. Авторський стиль багато в чому зумовлений багатовимірністю мовної свідомості автора. У ХХ ст. роман як жанр зазнає значних змін, жанрове визначення стає ширшим і ємнішим. Змінюються романна реальність, сприйняття простору та часу. Роман В. Набокова дивовижним чином поєднує в собі художню вигадку, сповідальність, біографізм, щоденниковий запис. Автор виявляє підвищену увагу до свідомості свого героя. Проза В. Набокова має стосунок до прози «суб’єктивної», причому об’єктивний план не перестає існувати у творі. Навіть коли в центрі оповіді виявляється свідомість суб’єкта – гротескного Лужина, оповідь не стає замкненою й односторонньою. Роман «Захист Лужина» – модерністський роман, де глибокий психологічний аналіз особистості органічно поєднується з її депсихологізацією, коли герой стає не більше, ніж «персоною». Автор-творець В. Набоков створює та керує своїми героями-персонами. Persona спочатку – це маска, театральна чи життєва роль. Так знеособлен Лужин-людина, він намагається приміряти маску «нормальної людини», стає чоловіком, грає життєву роль, але грає фальшиво та ненатурально. Особистість Лужина пов’язана зі світом шахів, там він увесь. Persona, таким чином, – це щось, що видає себе за те, чим воно не є насправді. Відповідно, у межах персональної настанови формується уявлення, що життя загалом – це театральна сцена, на якій кожен, хто живе, розігрує свою роль – від фарсу до високої трагедії. Трагедією закінчується і життя Лужина, спотворене в усіх смислах, перевернуте з ніг на голову, позбавлене цілокупного сенсу. Співвідношення особи та маски у В. Набокова закономірно, це пов’язано і з особливою логікою розвитку сюжету, у якому все збільшується роль «фатуму», пошук, а потім віддалення від справжнього «я» героя. В ігровій поетиці В. Набокова використовуються «тихі ходи», що сприяють створенню інтриги та неослабному інтересу до роману з боку читача. Жанр роману – середовище діалогічного спілкування, у якому є відкритість онтологічному сенсу, до якого так прагне автор роману «Захист Лужина».

АНОТАЦІЯ

Багатовимірна мовна свідомість формує багатовимірний художній світ письменника В. Набокова. Проза письменника наповнена тонкою інтелектуальною грою, алюзіями та ремінісценціями,

літературними пародіями, стилізацією, містифікацією, вона вирізняється ускладненою фабулою, незвичайним хронотопом та надобразністю. Двомовність письменника сприяла створенню ним неповторного авторського стилю, який ми досліджуємо в романі «Захист Лужина». Роман В. Набокова поєднує класичні принципи з елементами масової культури, неминуче виходячи у сферу онтологічних проблем. Ця стратегія характерна для перших англійських романів письменника і залишається актуальною в його подальшій творчості, глибоко розроблена в романі «Захист Лужина».

Література

1. Мельников Н. Набоков о Набокове и прочем: интервью, рецензии, эссе. Москва : Независимая газета, 2002. 704 с.
2. Шаховская З. В поисках Набокова. Отражение. Москва : Книга, 1991. 319 с.
3. Хайдеггер М. Время и бытие. Москва : Республика, 1993. 447 с.
4. Набоков В. Лекции по русской литературе. Москва : Независимая газета, 1998. 400 с.
5. Напцок М. Дискурс В. Набокова: билингвизм и проблемы перевода. Вестник Адыгейского государственного университета. 2008. Вып. 6. С. 73–78. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/diskurs-v-nabokova-bilingvizm-i-problemy-perevoda> (дата звернення: 10.01.2022).
6. Александров В. Спасение от эмиграции. Диапазон. 1993. № 1. С. 24–29.
7. Набоков В. Предисловие к английскому переводу романа «Защита Лужина» (“The Defense”). URL: <http://nabokov-lit.ru/nabokov/kritika-nabokova/the-defense.htm> (дата звернення: 10.01.2022).
8. Набоков В. Защита Лужина. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=232&p=17 (дата звернення: 10.01.2022).
9. Александров В. Набоков и потусторонность: метафизика, этика, эстетика / под. ред. Б. Аверина, Т. Смирновой. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. 312 с. URL: <http://litresp.ru/chitat/ru/A/aleksandrov-v-e/nabokov-i-potustoronnostj/4> (дата звернення: 10.01.2022).
10. Лебедева В. Мотив метафизической смерти в романе В. Набокова «Защита Лужина». Известия Российского государст-

венного педагогического университета имени А.И. Герцена. Аспирантские тетради. 2007. № 19 (45). С. 132–135. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/motiv-metafizicheskoy-smerti-v-romane-v-nabokova-zaschita-luzhina> (дата звернення: 10.01.2022).

Information about the author:

Liubetska Viktoriia Valeriivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Linguistic and

Humanitarian Training for Foreigners

Odesa I. I Mechnikov National University

2, Dvorianska street, Odesa, 65082, Ukraine